

Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)

Prawo – ustrój – społeczeństwo

Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo

Autor:

Andrzej B. Zakrzewski

Recenzenci:

Prof. Henryk Wisner

Prof. Henryk Lulewicz

Korekta:

Zespół korektorski

Projekt okładki, skład i łamanie:

Marcin Trepczyński

Wydawca:

Campidoglio

naszestrony.eu/campidoglio

© for the text by Andrzej B. Zakrzewski 2013

© for the edition by Campidoglio 2013

ISBN: 978-83-927476-6-6

Warszawa 2013

Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.)

Prawo – ustrój – społeczeństwo

Andrzej B. Zakrzewski

Warszawa 2013

Spis treści

Wykaz skrótów.....	5
Wstęp	6
Rozdział I. Stan badań	9
Rozdział II. Periodyzacja dziejów ustroju.....	32
Rozdział III. Recepcja ustroju i prawa	38
Rozdział IV. Terytorium i podziały administracyjne	58
Rozdział V. Społeczeństwo	61
Rozdział VI. Parlamentaryzm	88
Rozdział VII. Władza wielkksiążęca	118
Rozdział VIII. Zarząd państwem. Urzędy	131
Rozdział IX. Skarbowość	149
Rozdział X. Wojskowość	166
Rozdział XI. Ustrój sądownictwa	177
Rozdział XII. Statuty litewskie.....	215
Rozdział XIII. Prawo w teorii i praktyce.....	232
Rozdział XIV. Język obrotu prawnego.....	255
Rozdział XV. Stosunek Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony (XVI–XVIII w.).....	262
Bibliografia.....	287

Rozdział I

Stan badań

Badanie dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego często powiązane było z potrzebami polityki¹, dotyczyło to też aspektu prawnego – ustrojowego. Aktywność w zakresie badania ustroju i prawa Litwy historycznej wykazała XIX-wieczna nauka polska, w niemałej części – uważający się za Polaków, w znaczeniu politycznym – mieszkańcy ziem b. Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pionierem badań dawnego prawa litewskiego był Tadeusz Czacki. Jego dwutomowa praca *O litewskich i polskich prawach* (Warszawa 1800–1801) była pierwszym opracowaniem pozbawionym z założenia przydatności praktycznej. Wcześniejsze kompendia Wincentego Skrzetuskiego czy Teodora Ostrowskiego przedstawiały bowiem ustrój i prawo Rzeczypospolitej dla potrzeb praktyków, jako prawo obowiązujące. Praca Tadeusza Czackiego – jak to cokolwiek złośliwie, acz trafnie określił Jan Kodrębski – *składa się [...] głównie z erudycyjnego i chaotycznego komentarza do Statutu Litewskiego, który został poprzedzony słabo z nim związanymi rozprawkami o źródłach prawa polskiego i litewskiego, o języku statutów litewskich, o chronologii i o monecie polskiej i litewskiej*². Były to więc raczej wariacje na temat I Statutu w związku z następnymi dwoma kodeksami³. Kilkanaście lat później (w 1816 r.) wyszła w Warszawie praca Samuela Bogumiła Lindego, *O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydany wia-*

1 K. Błachowska, *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Warszawa 2009.

2 J. Kodrębski, *Prawo rzymskie w Polsce XIX wieku*, Łódź 1990, s. 113.

3 O pracy i części dyskusji nad nią: E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006, s. 211–220.

domość, nowocześniejsza i wnikliwsza w ujęciu od dzieła Czackiego. Po kolejnych sześciu latach Uniwersytet Wileński ogłosił konkurs na rozprawę studencką na temat wpływu prawa rzymskiego na prawo polskie i litewskie, który wygrał Aleksander Mickiewicz rozprawą *Jaki wpływ prawodawstwo rzymskie na prawodawstwo polskie i litewskie mieć mogło?* Po powstaniu listopadowym kilkakrotnie głos w tej materii zabrał też Ignacy Daniłowicz⁴. Wówczas też Henryk Rzewuski dał – wydany drukiem po ponad 170 latach – idealizujący obraz ustroju i prawa dawnej Rzeczypospolitej, nie pomijając Wielkiego Księstwa⁵. W Wielkopolsce Tytus Działyński przygotował i doprowadził do wydania w 1841 r. *Zbiór praw litewskich*⁶. W Wilnie zaś pojedyncze przyczynki do dziejów ustroju publikował Józef Jaroszewicz w swoim *opus magnum*⁷, jak również Józef Ignacy Kraszewski, niesłusznie lepiej znany jako powieściopisarz. Był on przecież autorem czterotomowej monografii *Wilno od początków jego do roku 1750* (Wilno 1840–1842) i dwutomowej: *Litwa starożytna. Dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania* (Wilno 1847–1850). Również Joachim Lelewel nie pomijał w swych *Dziejach Litwy i Rusi* (Poznań 1844) Statutu⁸.

W Wilnie pierwsza Komisja Archeologiczna, powołana w 1842 r., wydała w roku następnym dwujęzyczny zbiór dokumentów, głównie miejskich⁹ i zakończyła działalność. Podobnie efemeryczny, roczny żywot i analogiczne osiągnięcia miała komisja mińska: wydała tom dokumen-

4 M.in. I. Daniłowicz, *Rzut oka historyczny na prawodawstwo litewskie*, „Pamiętnik Naukowy” I: 1837, z. 2, s. 235–267; idem, *Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego*, „Wizerunki i Roztrząsania Naukowe”, Poczest Nowy, t. 12: 1837, s. 81–134.

5 *Uwagi o dawnej Polsce przez starego Szlachcica Seweryna Soplicę Cześnika Parnawskiego napisane 1832 roku. Rękopis nie wydany ręką Henryka Rzewuskiego*, opr. P. Dudziak i B. Szleszyński, Warszawa 2003, s. 46–47.

6 R. Marciniak, *Statuty litewskie w planach wydawniczych Tytusa Działyńskiego*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, t. 11: 1974, s. 41–55.

7 J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Wilno 1844–1845.

8 Zob. S. Lazutka, E. Gudavičius, I. Lelewel – *issledowatel Pierwogo Litowskogo Statuta*, [w:] *Joachimas Lelevelis*, red. S. Lazutka, Vilnius 1987, s. 123–133; też: L. Sadowska, *Z listów do Joachima Lelewela o Statucie Litewskim (1815–1830)*, AW, t. 6: 1929, z. 3–4, s. 610–634.

9 *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach z przyłączeniem trzech rysunków litografowanych*, Wilno 1843.

Rozdział V

Spółeczeństwo

Spółeczeństwo Litwy XIII–XIV wieku poznane zostało głównie dzięki fundamentalnej rozprawie H. Łowmiańskiego¹, pewne korekty wniósł niedawno litewski badacz Rimvydas Petrauskas². W górnych warstwach społecznej drabiny znajdowali się, jak to określali kronikarze: *seniores*, *meliores* lub *nobiles*, niżej – *caeteri*, *alii*, względnie *communis populus*. Ci ostatni stanowili zasadniczą masę ludności, byli wolni, brali udział w pospolitym ruszeniu³. Niewolnicy – jak w innych społeczeństwach na tym etapie – wywodzili się ze zdobyczy wojennej. Pierwotnie jeńców płci męskiej zabijano – świadczyło to zresztą o słabym rozwoju niewolnictwa, z kobiet wybierano sobie żony, dzieci chowano w domu, aby zostały czeladzią niewolną. Dopiero w połowie XIV wieku przestano męczyzn zabijać, najpewniej osadzano ich w osobnych gospodarstwach służebnych: pasterskich, bartniczych, łowieckich, rzemieślniczych. Przyczyną zmiany tego obyczaju była nowa polityka Olgierda i Kiejstuta: osadzanie jeńców na terenach spustoszonych przez Krzyżaków⁴.

Litewscy *nobiles* zorganizowani byli w rody. Zdarzały się kariery osób prostego pochodzenia – jak wspomnianego przez Długosza Wojdyły, który awansował na pierwsze miejsce w otoczeniu Olgierda – nie

1 H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931–1932.

2 R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius 2003.

3 O przemianie archaicznych struktur społecznych: A. Dubonis, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*, Vilnius 1998.

4 H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 228.

były to jednak wypadki częste. Największe majątki litewskich *nobiles* za Witolda nie przekraczały – zazwyczaj – jednej wioski. Istniały jednak – jak przekonuje Rimvydas Petrauskas – całkiem liczne wyjątki: możnowładcy mieli dobra rozproszone po całym obszarze kraju⁵. W tym samym okresie rozpoczęło się w tych dobrach powstawanie – rozdawanej przez Witolda – ludności poddańczej⁶.

W XIV wieku ukształtowała się z nobilów i bardziej dynamicznych jednostek spośród pospółstwa warstwa *bojarów*. Grupa ta była rozdwojona, składała się z – wywodzących się z dawnych *nobiles* – właściwych *bojarów* oraz ludzi wolnych (*die freien, libertini*), bojarów niższych, powoływanych do służby wojskowej z pospółstwa. Przywilej Jagiełły z 1387 r., rozciągnięty na całość warstwy, był pierwszą próbą niwelacji różnic, wywołanych pochodzeniem, wiązał się z zamiarem powołania jednolitego stanu, tak jak w Koronie. Wyraźnie widać to w Jagiełłowym uzasadnieniu: aby Polacy i Litwini *ne videantur in iuribus dispaes, quos eidem Coronae subiectos fecit unum*⁷. Bojarzy *sensu largo*, ale tylko wyznania rzymsko-katolickiego uzyskali w nim swobodę rozporządzania dobrami dziedzicznymi, wydawania córek za mąż, zwolnienie od niektórych danin i posług. Próba ta skończyła się niepowodzeniem.

Grupa górna, wywodząca się z *nobiles*, skupiła wpływ na władzę, uzyskując wyłącznie dla siebie, ściślej: dla adoptowanych przez szlachtę koronną, uprawnienia wynikające z przywileju horodelskiego⁸. W ten sposób stan bojarów został – odmiennie niż szlachta w Koronie – zróżnicowany wewnętrznie, i to w sposób formalny. Bojarzy – od końca XIV wieku uposażani byli przez hospodara w dobra ziemskie (*do woli, do żywota, do dwóch żywotów*, stopniowo – coraz częściej – *wieczisto*), obciążone obowiązkiem *służby wojennej*. Różnili się pomiędzy sobą majątkowo: jedni mieli tylko jeden własny *dym*, inni – kilku poddanych, jeszcze inni – kilkudziesięciu poddanych. Tylko adoptowani przez szlachtę koronną uzyskali potwierdzenie praw z 1387 r.: alienacji dóbr nadanych jako dziedziczne, prawa dziedziczenia tych dóbr przez potomków, prawa wyznaczania żonom oprawy na tych dobrach, wolności

5 R. Petrauskas, *Możnowładztwo litewskie XIV–XV wieku: główne linie rozwoju*, [w:] *Genealogia – stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym*, Toruń 2003, s. 320–321.

6 H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 142–155.

7 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga* 25, s. 35.

8 H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 182.

wydawania córek za mąż (ale tylko za katolików). Jednak w 1434 r. sytuacja polityczna – konieczność odcięcia od Świdrygiełły bojarów – wyznawców prawosławia spowodowała, że przyznano im dotychczasowe uprawnienia rzymskich katolików. Wszystkich bojarów zwolniono od kolejnych danin i obdarzono – świeżo wprowadzoną w Koronie – nietykalnością osobistą. Koncesje te potwierdzano jeszcze kilkakrotnie (w latach: 1447, 1492, 1506, 1529, 1547). Stopniowo określano ich jako *bojarów* – *szlachtę*, później zaś – *szlachtę*. Niemniej dopiero od 1566 r., w wyniku poprawy brzeskiej II Statutu, szlachta litewska otrzymała pełną swobodę alienacji dóbr ziemskich, bez uprzedniej zgody hospodara lub jego urzędników.

Stan szlachecki Wielkiego Księstwa długo – aż do ery III Statutu – nie był formalnie jednolity. Wyróżniali się w nim: kniaziowie, panowie i bojarzy. Kniaziowie i panowie różnili się od bojarów również prawnie: odpowiadali przed sądem wielkksiążęcym (nie zaś – starostów czy namiestników), służbę wojskową odbywali nie pod chorągwią powiatową, lecz pod własną. Kniaziowie pochodzili od Giedyminowiczów, od dawnych władców dzielnicowych względnie od *kunigasów*. Niekiedy, jak w wypadku Holszańskich, wystarczało powinowactwo z Witoldem. Zdarzało się rozciągnięcie tytułu kniaziowskiego na całość rodów zamieszkujących pewien obszar – to przypadek Giedroyciów⁹.

Panowie pozycję swą zbudowali na pełnieniu urzędów gospodarskich. Otrzymywali bowiem z tego tytułu nadania i uposażenia. Przykładem typowym dla tej grupy byli Kieżgajłowie. Szczególna pozycja rodu polegała nie tylko na władaniu olbrzymimi dobrami, ale również na piastowaniu przez 120 lat (od 1411 r.) urzędu starosty żmudzkiego. Jednak w połowie XVI wieku Kieżgajłowie zniknęli z politycznej sceny Wielkiego Księstwa – po prostu wymarli¹⁰. Podobny los spotkał Wojciecha Moniwida¹¹, Gasztołdów i kniaziów Olelkowiczów–Słuckich. Miejsce ich zajęli Sapiehowie i Radziwiłłowie.

9 H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 297–302. Zob. też: Z. Wojtkowiak, *Lithuania Transviltensis saec. XIV–XVI. Podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu*, Poznań 2005, s. 112 n.

10 K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań 1982, s. 142 nn.; E. Savišcevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitās 1409–1566 metais*, s. 142–157.

11 J. Ochmański, *Moniwid i jego ród*, wyd. K. Pietkiewicz przy współpr. E. Kelmy, LSP IX:2003, s. 3–74.

Ci ostatni, dzięki przemyślanej strategii, zdołali stworzyć potężne latyfundium¹² i skonstruować atrakcyjny mit genealogiczny¹³. Mikołaj Radziwiłł uzyskał w 1518 r. tytuł książęcy Rzeszy, a po wymarcu tej linii Mikołaj „Czarny” uzyskał w 1547 r. od cesarza Karola V dyplom nadania dziedzicznego tytułu książęcego dla siebie, brata i brata stryjecznego¹⁴. Otrzymał też potwierdzenie tego dokumentu oraz prawo nadawania szlachectwa w swych dobrach. Znamy jednak tylko jedno nadanie herbu dla szlachcica prywatnego: wnuk „Czarnego” – Jan Albrycht nadał w 1615 r. herb geometrze Mikołajowi Hybenerowi¹⁵. A więc nie tym sposobem tworzyła się szlachta zależna od litewskich panów. Bojarzy mogli bowiem być nadawani – razem z ziemią – kniaziom i panom. Tworzyła się w ten sposób – stosunkowa rzadka w Koronie – hierarchia lenna. Oczywiście: część takiej szlachty dążyła do wyzwolenia się od zależności, o czym świadczy nawet jedna z konstytucji sejmu lubelskiego¹⁶

W XVII wieku, doszło do wtórnego podporządkowania szlachty magnatom. Wedle wyliczeń Witolda Sienkiewicza w powiecie nowogródzkim w połowie XVII wieku szlachta powiatowa liczyła ok. 5–6 tys. mężczyzn, zaś szlachta zależna od Radziwiłłów – 4–5 tys. mężczyzn¹⁷. Na Żmudzi – obszarze dość specyficznym – w XVII wieku szlachta niemająca (a więc bez poddanych) stanowiła *około 60% ogółu społeczności szlacheckiej*¹⁸. Jeszcze wyższy odsetek takiej szlachty (71,8–79,5%) dla lat 1667 i 1775 podał, za Mečislovasem Jučasem, Leonid Żytkowicz¹⁹. Zbli-

12 O jego początkach: M. Malczewska, *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa – Poznań 1985. Dwa i pół wieku dziejów radziwiłłowskich Dubinek ukazują Deimantas Karvelis i Raimonda Ragauskienė, *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.*, Vilnius 2009.

13 M. Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu i meandry historiografii*, Warszawa 2011.

14 M. Antoniewicz, *Protoplaści książąt Radziwiłłów*, s. 22, 63.

15 A. Wajs, *Dyplom Jana Albrychta Radziwiłła dla geometry Mikołaja Hybenera z 1615 r.*, MHA, t. 11: 2000, s. 329–333.

16 VC, t. 2, vol. 1, s. 255, p. 81.

17 T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od unii lubelskiej do początku XVIII wieku*, ZH, t. LI:1986, z. 1, s. 46. Szacunki te kwestionuje H. Wisner, sugerując pogłębienie badań.

18 J. Ochmański, *Szlachta żmudzka w XVII wieku*, [w:] idem, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 205.

19 L. Żytkowicz, *Rozwarstwienie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie*, t. 2, Warszawa 1979, s. 236, tab. 2.

żony odsetek takiej szlachty można było w tej epoce zauważyć także na Grodzieńszczyźnie²⁰

Magnaci posługiwali się tą szlachtą w mniejszej i większej polityce. W XVIII wieku była to już pewna norma. Jeśli wierzyć sejmikowej protestacji, nie będącej przecież źródłem obiektywnym: w 1784 r. uczestnikami sejmiku deputackiego w Nowogródku była szlachta zależna ordynacji nieświeskiej²¹.

Stopniowo, bardzo powoli, tworzył się, zapewne nie bez wzorca z Korony, stan szlachecki. Istotną rolę w jego kształtowaniu odgrywały prawa szlacheckie – w niemałej części przeszczepione z Korony. Jednak stan ten nawet formalnie nie był jednolity. Anonimowy autor, porównujący wolność szlachty koronnej i litewskiej z uprawnieniami książąt Rzeszy, pisząc o książkach litewskich, stwierdzał: *Dlatego przystępując do uniej i one facilitując przyjęli aequalitatem, same tytuły książęce ob praeeminentiam sanquinis zostawiwszy sobie*²². Była to jednak idealizacja rzeczywistości. W rzeczywistości w XVI stuleciu dwory pańskie były centrami jednoczącymi panów oraz ich klientów nie tylko wokół celów ekonomicznych, ale i politycznych i kulturalnych, kształtowały też patriotyzm państwowy Wielkiego Księstwa²³. W kolejnych stuleciach stan ten uległ niewielkiej zmianie. Dwory nadal pełniły zbliżone funkcje²⁴ – jednak patriotyzm państwowy Wielkiego Księstwa powoli ulegał przemianom, na dworach bowiem nie brakowało nie tylko Litwinów, Rusinów, Koroniarzy, ale i cudzoziemców²⁵.

20 P. Czyżewski, *Szlachta powiatu grodzieńskiego w świetle źródeł przełomu XVII i XVIII wieku*, [w:] *Konstrukcja i dekonstrukcja Wialikaga kniastwa Litoŭskaga*, red. N.U. Sliż, Minsk 2007, s. 124.

21 AGAD, AR II, nr 3161.

22 *Comparatio wolności polskiej i litewskiej z wolnością postronnych książąt udzielnych a mianowicie Rzeczy Niemieckiej a Polono Borusso. Anno 1680*, wyd. S. Ochmann-Staniszevska, [w:] *Z przeszłości Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski et al., Wrocław 1998, „Prace Historyczne XXV”, s. 102.

23 J. Kiaupienė, *Rola klienteli w procesie jednoczenia narodu politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań: XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski i A. Filipczak-Kocur, Warszawa – Opole 2008, s. 172–178.

24 I. Kulesza-Woroniecka, *Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych*, [w:] *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Urbanowicz, Warszawa 2006, s. 238–239.

25 Zob. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 146–148.

Dominacji magnaterii na Litwie nie mogła zniwelować najracjonalniejsza recepcja (i późniejsza ewolucja) instytucji Korony, które ukształtowały się i funkcjonowały w odmiennym układzie sił. Nawet wybór możnego sądowego przed reformą lat 1564–1566 polegał – o ile domysły Aliaksieja Szałandy są trafne – na wskazaniu go przez panów i dość formalnej akceptacji przez szlachtę²⁶.

Chyba aż do końca wspólnego państwa brakowało na Litwie silnej średniej szlachty, stale obecnej w życiu politycznym, w miarę niezależnej od magnackiego patronatu. Co nie znaczy, że nie było dążeń do uzyskania pewnej samodzielności. W XVI stuleciu istniały – wedle oceny Henryka Lulewicza – *podskórne tendencje szlacheckie, zmierzające jeśli nie do zreformowania, to przynajmniej do uporządkowania wielu istotnych dziedzin życia publicznego*²⁷. Andrej Radaman wykazał, że w 1587 r. część szlachty nowogródzkiej wyraźnie aspirowała do samodzielnej roli politycznej, stwierdzając w instrukcji na elekcję: *Praktykom zabiegat', aby nie byli, żeby nami panowie nie targowali. [...] A chto by z brati naszoje, buduczy sług ich zawołanym, nie chotiel sia w tym poczut', pry ojczyźnie i wolnosti swojej zostati – budiet' bezecnyj*²⁸. Niekiedy prawne możliwości szlachta wykorzystała – wbrew magnatowi – do kontroli obsady urzędów grodzkich²⁹. Nawet Janusz Radziwiłł mógł obawiać się wyjazdu na sejmik – jak w 1636 r. do Grodna – lękając się wyborczej klęski³⁰. Gdy magnat był bierny – powstawały, jak wskazuje *casus* wojewody witebskiego Krzysztofa Kiszki, okoliczności dogodne do wykazania szlacheckiej inicjatywy³¹. Andrzej Rachuba stwierdził zaś, że dopiero w końcu XVII stulecia szlachta litewska *poczula się istotnym elementem życia politycznego kraju i chciała mieć decydujący wpływ na jego losy*³².

26 A. Szałanda, *Grodski sud Garadzenskaga pawieta WKL u drugaj palowie XVI–XVII st. Cz. 1*, [w:] *Garadzenski palimpsest 2010*, Minsk 2011, s. 23.

27 H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 181.

28 A. Radaman, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa nowogródzkiego w drugiej połowie XVI – początku XVII w.*, (w druku).

29 A. Radaman, *Da pyttannia ab pryznaczennjach paliakaŭ na dziarżaŭnyja pasady ŭ Wialikim Kniastwie Litoŭskim ŭ kancy XVI st.* [w:] *Na szliachach da ŭzajemarazumiennia*, Belarusika. Albaruthenica 15, Minsk 2000, s. 50–54.

30 H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 1: *Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 137.

31 J. Zawadzki, *Krzysztof Kiszka jako wojewoda witebski w latach 1639–1646*, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, s. 230–231.

32 A. Rachuba, *Hegemonia Sapienhów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, s. 229.